

दशमहाविद्या एक परिचय

निर्मला पोखरेल

लेखसार

नेपाली समाजको धार्मिक, सांस्कृतिक एवं सामाजिक परंपरामा वैदिक मूल्य, मान्यता र आदर्शको जति नै प्रभाव तान्त्रिक मूल्य मान्यता र आदर्शको पनि रहेको छ । यहाँ नैगमिक(वैदिक) र आगमिक(तान्त्रिक) दुवै परंपराको समन्वय भेटिन्छ । सुक्ष्मरूपमा विचार गर्दा नेपाली समाजमा तन्त्र एवं तन्त्रवादको अझ बढि प्रभाव रहेको पाईन्छ । यहाँका धार्मिक एवं सामाजिक परंपरा र रीतिरिवाजहरु आगम वा तन्त्रबाट नै बढि निर्देशित रहेका छन् । यसै परिप्रेक्षमा शाक्ततन्त्र परंपरा यहाँको प्रमुख तन्त्र परंपरामा पर्दछ । सम्पूर्ण विश्वब्रह्माण्डको परमकारणका रूपमा शक्ति अर्थात मातृदेवीलाई मानी तदनुरूप उपासना पद्धतिहरु प्रतिपादन गरिएका तन्त्रहरु शाक्ततन्त्र अन्तर्गत पर्दछन् ।

देवताहरुको सर्वोच्च देवत्व शक्तिमा नै निहित भएको मानिन्छ । शिव, विष्णु लगायत अरु देवता पनि शक्तिको उपस्थिति विना क्रियाशील हुन सक्दैनन् । शक्तिले देवीदेवता र प्राणीलाई जन्म दिई शक्तिको संचार गर्ने हुनाले उनलाई स्त्रीरूपमा कल्पना गरिन्छ र आमाको स्थान दिईन्छ । शक्ति सर्वव्यापी तत्व हो र उनी ब्रह्मा, विष्णु, शिव आदिकी शक्ति भएकीले ती विश्वशक्तिको नाम भगवती पनि रहनगयो । प्राचीन समय देखि अस्तित्वमा रहेका शक्तिस्वरूपिणी देवीहरुलाई राजा गुणकामदेव (एघारौं शताब्दि)ले पुनः प्रशिद्ध बनाएको पाईन्छ । यस्ता देवीका विभिन्न स्वरूपको उपासना गर्ने क्रममा दशमहाविद्यारूपी देवीहरुको पूजा उपासना गर्ने परंपराको व्यापकता नेपालमा मध्यकालदेखि विशेषरूपमा रहेको पाईन्छ ।

शब्दकुञ्जिका : शाक्तधर्म, मातृशक्ति, तन्त्र, दशमहाविद्या, सतीदेवी, तान्त्रिकग्रन्थ, मातृका, पञ्चमकार

परिचय

देवी वा मातृशक्तिलाई विश्वब्रह्माण्डको एकमात्र परमकारण मान्दै उनलाई नित्य, शाश्वत तत्वका रूपमा उपासना गर्ने धार्मिक सम्प्रदाय शाक्तसम्प्रदाय हो । समाजशास्त्री तथा पुरातत्वविद्हरुको मतमा परिवार तथा समाजको आविर्भाव एवं प्रारम्भिक गठनमा आमाको रूपमा नारीले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाहा गरेकाले विश्वका विभिन्न भागमा मातृसत्तालाई महत्वपूर्ण शक्तिकोरूपमा लिईएको र यसैको परिणामस्वरूप

मातृशक्तिकोरुपमा देवीपूजाको प्रचलन प्रारम्भ भएको मानिन्छ । खासगरी मानवतामाथि परेको कष्ट, आपत र सङ्कटको क्षणमा शक्तिको आराधना गर्ने र शक्ति अनुकम्पाबाट कष्ट निवारण भएको उल्लेख प्राचीन धर्मग्रन्थहरुमा पाइन्छ ।

शक्ति वस्तुतः एउटै छ, अद्वितीय छ, तर आफू एउटै भएर पनि भिन्नभिन्न कार्य गर्ने गराउने अलग अलग शक्तिका रूपमा प्रकाशित हुन्छ र प्राणीका सबै कार्य सम्पन्न हुन्छन् (उपाध्याय, वि.सं. २०७४ पृ. १) । 'शक्तिकागमसर्वस्व' नामक ग्रन्थ, शंकराचार्यको सौन्दर्यलहरी लगायतका पुस्तकहरुमा शिव स्वयंले आफूलाई शक्तिले गर्दा अथवा शक्ति भएर नै म शिव भएको हुँ, शक्ति विना त म शिव वा मुर्दा मात्र हुँ र स्पन्दन पनि गर्न सकिदैन भनिएको कुरा उल्लेखित छ (उपाध्याय, वि.सं. २०७४ पृ. १) । प्राचीन समयमा शक्तिको माहात्म्यको वर्णन गर्दै मार्कण्डेय पुराण अन्तर्गतको देवीमहात्म्य शप्तशती खण्डमा शक्तिलाई साक्षात् भगवती देवीको स्वरूप मानेर यसो भनिएको छ -

'या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ १२' (वसिष्ठ, वि.सं. २०५७ पृ. ४८३) ।

अर्थात् जुन देवी सबै प्राणीमा शक्तिरूपले स्थित छिन् उनलाई नमस्कार छ, नमस्कार छ, नमस्कार छ ।

नेपालमा शाक्तधर्म

नेपालमा मातृशक्तिको उपासना परंपरा ज्यादै प्राचीन रहेको पाईन्छ । यो भूमी महादेव पार्वतीको विचरणस्थल रहेको र शाक्तधर्मकी अधिष्ठात्री देवी हिमालय पुत्री पार्वती, दुर्गा, काली, भगवती, चण्डिका, अम्बिका आदि रूपले पुजिएको चर्चा पुराणहरुले गरेका छन् । यसै परिप्रेक्ष्यमा सतीदेवीका अङ्गहरु खस्ने क्रममा सबैभन्दा पहिले गुह्य पतन भएको र उक्त गुह्य अंग वाग्मतीको किनारामा मृगस्थलीको उत्तरतर्फ खसेको र त्यो ठाउँ अत्यन्त ठूलो पीठ बनेको कुरा शिवले पार्वतीलाई बताएको उल्लेख नेपालमाहात्म्यमा गरिएको छ (रेग्मी, वि.सं. २०५३ पृ. १४५) । यसप्रकार यो भूमि शिव पार्वतीले विचरण गरेको क्रीडास्थलको रूपमा प्रसिद्ध क्षेत्र हो ।

पुरातात्विक प्रमाणको आधारमा नेपालको पश्चिम तराईमा पर्ने बन्जाराहीको उत्खननमा प्राप्त माटाको नारी मुखौटा लाई ई.पू. पाँचौं छैटौं शताब्दीको हुनसक्ने र कपिलवस्तु उत्खननमा प्राप्त माटाका स्त्री मुर्तिहरुलाई ई.पू. प्रथम शताब्दी तिरको हुनसक्ने मानिएको छ (वाडदेल, वि.सं. २०३९ पृ. २६-५३) । यसरी हेर्दा यहाँ देवीको पूजा ई.पू. पाँचौं छैटौं शताब्दी देखि नै गर्नथालिएको देखिन्छ । काठमाण्डौ उपत्यकामा प्राप्त मातृकाका मूर्तिहरु हेर्दा यहाँ शक्ति उपासनाको परम्परा ई.पू. देखि नै प्रचलनमा रहेको देखिन्छ, पाटन च्यासलहिटीको गजलक्ष्मी (प्रथम शताब्दी), वालाजुकी हारती /शितला ई.दोश्रो शताब्दी (वाडदेल, १९९५ पृ. ९३), चाँगुनारायण प्राङ्गणको छिन्नमस्ता मन्दिर भित्रका, कीर्तिपुर बाघभैरव मन्दिर प्राङ्गणका, मालीगाउँका, हाँडीगाउँ सत्यनारायण प्राङ्गणका मातृकाहरु, हाँडीगाउँ कोटालटोल (कार्तिकेय मन्दिर अगाडि दायाँ पट्टि) की षष्ठीदेवी दोश्रो शताब्दी (खनाल, वि.सं. २०५२ पृ. १८), हाँडीगाउँ धनगणेश मन्दिरभित्रकी महिषासुरमर्दिनी दुर्गा तेश्रो शताब्दि (वाडदेल, १९९५ पृ.

११३) जयवागेशरी मन्दिर भित्रका, हौगल वहालकी, वल्खुमा प्राप्त मातृका, कुम्भेश्वर वगलामुखी मन्दिरभित्रका मातृकाहरु, लगायतका देवीहरु ई.दोश्रो तेश्रो शताब्दीका हुन् भने राष्ट्रियनाचघर प्राङ्गणमा रहेको ब्रम्हादिचतुर्मुर्ति तेश्रो शताब्दीको अन्त्य र चौथो शताब्दीको शुरुवातको मानिन्छ, जसको उत्तरी पाटोमा देवीको मूर्ति रहेको छ भने पूर्वी पाटोमा ब्रम्हा, पश्चिममा विष्णु, दक्षिणमा शिव रहेका छन् (प्रत्यक्ष अवलोकन) । त्यसैगरी कमलादी गणेशस्थान भित्रका वैष्णवी, वाराही, कौमारीका मूर्तिहरु पाँचौं शताब्दीका का हुन् (वाडदेल, १९९५ पृ. १३३) । अभिलेखीय प्रमाणको आधारमा सम्वत ४२५ (वि.सं. ५६०) को राजा मानदेवको शासनकालमा पलाञ्चोक भगवती स्थानमा रहेको अभिलेखमा सम्राट गृहपतिकी पत्नी विजयस्वामिनीले भगवती विजयेश्वरी देवीको प्रतिष्ठा गरेको उल्लेख छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३ पृ. ६७) । लिच्छविकालमा पाईएको शाक्त सम्प्रदाय सम्बन्धी यो पहिलो अभिलेख हो । यसवाट राजा मानदेवको समयमा नै शाक्त सम्प्रदायले दद्वो जरा गाडिसकेको अभिलेखीय प्रमाण पाईन्छ । यस्तै पाटन सिकुवहीको संवत् ४९५ (वि.सं. ६३०) को अभिलेखमा उल्लेख भएअनुसार वाग्वती र मणिमतीको दोभानमा माटाका मातृकाका मूर्तिहरु रहेकोमा कालक्रमले पुराना भएर ज्यादै जीर्ण भए त्यसैले त्यो ठाउँमा अर्कै किसिमले दुङ्गे मातृका देवीहरु बनाईए भनिएको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३ पृ. २१२) । यसवाट यो भन्दा सयौं वर्ष अगाडि नै यहाँ मातृका देवीहरु स्थापित भईसकेको प्रष्ट हुन्छ । यसरी नै अंशुवर्माको संवत् ३० (वि.सं. ६६४) ज्येष्ठको हाँडीगाउँको अभिलेखमा श्रीदेवीलाई ३ पुराण १ पण, षष्ठीदेवकुललाई ३ पुराण १ पण छुट्याइएको उल्लेख छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३ पृ. ३०२) । यहाँ श्रीदेवी भन्नाले ईष्टदेवी हुनसक्नेकुरा वज्राचार्य वताउनु हुन्छ । वहाँको विचारमा कवि वाणले कादम्बरीमा राजाको दिचर्याको चर्चागर्दा सर्वप्रथम उनले इष्टदेवताको पूजा गर्थे भनेका छन् र यहाँ पनि अभिलेखमा सबै भन्दा पहिला श्री देवीलाई भाग छुट्याईएकोले वज्राचार्यले श्री देवीलाई ईष्टदेवी हुनसक्नेकुरा उल्लेख गर्नु भएको हो (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३ पृ. ३०४) । सामान्य प्रचलनमा भने श्रीदेवी भन्नाले लक्ष्मी भन्ने बुझिन्छ । त्यसैगरी यो अभिलेखमा उल्लेखित षष्ठीदेवी मातृका विशेष हुन् जुन षोडशमातृकाहरुमध्ये एक हुन् र यिनी वच्चाको छैठी गर्दा पूजिने मुख्य देवी पनि हुन् (लामिछाने, २०७३ पृ. ८९) । कवि वाणले कादम्बरीमा राजदरवार भित्र षष्ठीदेवीको पूजा हुन्थ्यो भनि उल्लेख गरेका छन् । षष्ठीदेवी 'सिठी' देवताको पूर्वरूप हो र नेपालमा मध्यकाल र वर्तमान सम्म पनि सिठीपर्व राष्ट्ररक्षा आदिको दृष्टिले महत्वपूर्ण पर्व मानिन्छ । काठमाडौं उपत्यकामा जैसीदेवलनेरको 'सिठी' देवताको मन्दिर केही प्रशिद्ध रहेको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३ पृ. ३०४) । हाल सम्म पनि उक्त मन्दिरको अस्तित्व रहेको पाईयो (प्रत्यक्ष अवलोकन) ।

लिच्छवि कालका अभिलेख सहित र रहितका दर्जनौं देवीका मूर्तिहरु अबैसम्म उपत्यकामा यत्रतत्र छरिएर रहेका छन् । जसमध्ये पशुपतिनाथस्थित वनकालीमा रहेको वनकाली देवीको मूर्तिमा '...सान्यः ऋकशाः सोमोमच्वः दतनिति 'अर्कित अंशुवर्माकालीन लिच्छवि अभिलेख रहेको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३ पृ. ५९७) । त्यसैगरी पशुपति क्षेत्रमा रहेको जयवागीश्वरी मन्दिर भित्रको जयवागीश्वरीदेवीमूर्तिको पादपीठमा 'गुहसोम ...वृद्धिको यो कृति हो' भनि लिच्छवि लिपिमा लेखिएको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०५३ पृ. ५८३) । यी बाहेक राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनीमा रहेको पद्महस्तालक्ष्मी (सातौं शताब्दि), पाटन चपटोलको हारितीलाई वाडदेलले ७-८ शताब्दिको मान्नु भएको छ (वाडदेल, १९८२ पृ. १४५) । नक्शाल भगवती, शोभा भगवती

अन्तिम लिच्छविकालमा निर्मित मूर्तिहरु हुन् । यसप्रकार नेपालको प्रामाणिक इतिहास संगै यहाँ मातृकाका मूर्तिहरु प्रमाण सहित प्रशस्त प्राप्त भएका छन् ।

पूर्वमध्यकालमा पनि शाक्तउपासना ज्यादै प्रचलित रहेको कुरा उपत्यकामा प्राप्त मन्दिर, मूर्ति र अभिलेखहरुले दिएका छन् । यसै सन्दर्भमा पूर्वमध्यकालका राजा गुणकामदेव (एघारौं शताब्दी)ले देश रक्षाको निमित्त काठमाण्डौको चारैतिर अष्टमातृकाहरु स्थापना गरेको कुरा देवमाला आदि वंशावलीमा उल्लेखित छ (रेग्मी, १९६६ पृ. ५७९-८२) जुन निम्नानुसार रहेका छन् - १) कमलादीको रुद्रायणी (पासिको अजीमा) २) भद्रकालीको ब्रम्हायणी (लुमणी अजीमा/ओचु अजीमा (ओचु =नीलो), ३) काठमाण्डौ टुँडीखेलको कौमारी पीठ (फीवो/फिफु अजीमा) ४) पचली भैरव छेउको वैष्णवी पीठ (पचली अजीमा) ५) विष्णुमती किनार, डल्लु वारीकी वाराही (कंकेश्वरी अजीमा) ६) शोभा भगवती वारी ईन्द्रायणी (लुती अजीमा) ७) मैपीस्थित चामुण्डा (मैपी अजीमा) ८) नारायणहिटी दरवार कम्पाउण्ड भित्रको महालक्ष्मी पीठ (श्री/चन्द्र अजीमा) (रेग्मी, १९६६ पृ. ५७९-८२) । यही कुरा पासिको अजीमा पीठका पुजारी, देवनारायण महर्जन, वर्ष-५९ ले पनि बताउनु भयो ।

मेरी श्लसरका अनुसार पनि मातृकाहरुको मुख्य भुमिका भनेको नेपालमण्डलको संरक्षकको रूपमा देखिन्छ र उनीहरुलाई आठै दिशाका दिक्पाल सरहको मर्यादा प्राप्त भएको पाईन्छ । उनीहरूसंग सम्बन्धित 'दिसिपूजा' वाट पनि यो प्रष्ट हुन्छ । आठवटी मातृकाहरुलाई आठ दिशा पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण, आग्नेय, नैऋत्य, वायव्य, ईसानका स्वामी बनाईएको पाईन्छ (श्लसर, १९८२ पृ. ३४४) । गोपीनाथ रावका अनुसार मातृकादेवीहरुलाई आठै दिशाका 'दिक्पाल' का रूपमा पूजा गर्ने परम्परा भारतमा पनि रहेको बताएका छन् (राव, १९८८ पृ. ३५६) । नेपालको सन्दर्भमा भने विशेष गरेर मातृकाहरुको उपासना प्राकृतिक प्रकोपहरुबाट बच्न, युद्धमा विजय हाँसिल गर्न, रोगब्याधी पन्छाउन, ग्रहहरुको शान्तिको लागि साथै संरक्षीकाको रूपमा पनि गरिन्छ ।

राजा जयस्थिति मल्ल मनमानेश्वरी देवीका परम भक्त थिए र उनले 'श्रीमनमानेश्वरीवरलब्धप्रशाद' उपाधि धारणगरी आफूलाई शक्तिका उपासक मानेको कुरा ने.सं. ५०८ को पशुपति जयवागीश्वरीको सुनधारा (ढुङ्गेधारा)को अभिलेख (वज्राचार्य, वि.सं. २०६८ पृ. १७३) र पशुपति नाथ मन्दिरको पश्चिमी प्राङ्गणमा लहरै रहेको अभिलेखहरु मध्येको ने.सं. ५३३ को अभिलेखमा उद्गृत गरेका छन् (वज्राचार्य, वि.सं.२०६८ पृ. २३६) । फर्पिङ भेगका स्थानीय शासक जयजैत्रसिंहदेवले पनि 'श्रीश्रीभक्तेश्वरीवरलब्धप्रशादेत्या' उपाधि धारण गरेको कुरा फर्पिङ बजारको कोछुटोल को भङ्गेश्वरी मन्दिरमा रहेको ने.सं. ५२७ को अभिलेखमा उल्लेखित छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०६८ पृ. २१५) ।

राजा ज्योतिर्मल्लले पनि 'श्रीश्रीमानेश्वरीवरलब्धप्रशादित' भन्ने उपाधि धारण गरेको कुरा ललितपुर इवावहीको भगवान मन्दिरको ढोका माथि रहेको ने.सं. ५४७ को उनको अभिलेख (वज्राचार्य, वि.सं.२०६८ पृ. २७७) र उनैको ने.सं. ५३६ को पशुपतिकोनाथको नैऋत्यकोण पट्टि रहेका लहरैका अभिलेख मध्ये एकमा आफूलाई 'श्रीश्रीमानेश्वरीवरलब्धप्रशादित' भनेकोवाट थाहा पाईन्छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०६८ पृ. २६०) । उनैका छोरा राजा यक्ष मल्लले 'श्रीमन्मानेश्वरीदेवीवरलब्ध' उपाधि धारण गरेको कुरा ने.सं. ५५८ को ठिमी वहालटोलको शिवालयको अभिलेखमा उल्लेखित छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०६८ पृ. २९०) ।

यी वाहेक यो कालमा अरु पनि धेरै देवीहरुका मूर्ति, मन्दिरहरु स्थापित भएको पाईन्छ । मध्यकालमा पनि सयौंको संख्यामा स्थापित देवीहरुका मूर्ति, मन्दिरहरु आजसम्म हाम्रा सामु यत्रतत्र छरिएर रहेका छन् । यो क्रम शाहकालमा र हालसम्म पनि चलिनै रहेको छ ।

तन्त्र

दशमहाविद्या तान्त्रिक देवीहरु भएको कारणले यहाँ तन्त्रको सामान्य चर्चा गर्न जरुरी देखिन्छ । यसै परिप्रेक्षमा तन्त्र, मन्त्र, जादु, टुना, भय, आशंका, इच्छा इत्यादि मानव इतिहास जत्तिकै पुराना कुरा हुन् र यिनैको आधारमा पछि तन्त्रशास्त्र लेखियो भनी लैनसिंह वाङ्गदेले धनशमशेर जवरा लिखित मातृकाक्षरहस्यम् नामक पुस्तकको मन्तव्य लेख्ने क्रममा भन्नुहुन्छ (जवरा, बि.सं. २०३० पृ. छैन) । वैदिक कालदेखि नै तन्त्रको सूत्रपात भैसकेको अध्ययनले देखाउँछ । वेदले ठाउँ-ठाउँमा आगम वा तन्त्रका मन्त्रहरुको वर्णन र तन्त्रले ठाउँ-ठाउँमा वेदका मन्त्रको वर्णन, फेरि दुवैले ॐ-कारको वर्णन गरेवाट यी दुवै समकालीन भएको सावित हुन्छ भनी जवरा लेख्नुहुन्छ -

“नवेदःप्रणवर्त्यक्त्वा मन्त्रो वेदसमन्वितः ।

तस्माद्वेदपरो मन्त्रो वेदांगश्चागमःस्मृतः ॥” (जवरा, बि.सं. २०१८ पृ. २) ।

उहाँ अनुसार “राम्ररी अध्ययन गरेर तन्त्रशास्त्रको खोजी गरेको खण्डमा यसमा जे खोजे पनि पाईन्छ, यसलाई एक प्रकारको मनचिन्ते भोला भने पनि हुन्छ । यसवाट वैदिक कालदेखि हालसम्म आर्यहरुको धर्म, कर्म, संस्कृति, व्यवहार र परम्परा तथा रहनसहन औ चालचलन सबैको अध्ययन हुन्छ” (जवरा, बि.सं. २०१८ पृ. ४) । ऋषि भारद्वाजले तन्त्रको परिभाषा आफ्नो ‘यन्त्रार्णव’ नामक ग्रन्थमा यसरी गरेकाछन् “मानवीपाशवीशक्तिकार्य तन्त्रमिति स्मृतम्” अर्थात मानवी भन्नाले मान्छेको शक्तिको साथमा, पाशवी भनेको ‘पाश’ नामको अलौकिक शक्तिवाट हुनसक्ने जुन कार्य छ त्यसैलाई ‘तन्त्र’ भनिन्छ (प्रपन्नाचार्य, बि.सं. २०७५ पृ. २२९) । यसै परिप्रेक्षमा भारद्वाजले मन्त्र र यन्त्रको पनि परिभाषा गरेका छन्, उनी अनुसार मन्त्र भन्नाले- जल र वायु दुवैलाई स्तम्भन गरेर अर्थात विधिले रोकेर जुन शक्ति उत्पन्न हुन्छ त्यसलाई मन्त्र भनिन्छ र यन्त्र भन्नाले -दण्ड, चक्र, आरा जस्तो दाँत भएको सर्किने, घुम्ने, वरतिर परतिर, तलमाथि आदिद्वारा जुन शक्तिको बर्द्धन र संचालन हुन्छ त्यसलाई ‘यन्त्र’ भनिन्छ (प्रपन्नाचार्य, बि.सं. २०७५ पृ. २२९) । चूडानाथ भट्टराय, धनशमशेर जवरा लिखित ‘मातृकाक्षरहस्यम्’ पुस्तकको भूमिका लेख्ने क्रममा भन्नुहुन्छ -“मातृकावर्णभेदेभ्यःसर्वे मन्त्राप्रजज्ञिरे” अर्थात मातृकावर्णभेदवाट सबै मन्त्र जन्मन्छन्, (जवरा, बि.सं. २०३० पृ. छैन) ।

धेरैजसो सन्धर्भमा तन्त्र, मन्त्र र यन्त्र शब्दको प्रयोग संगसंगै आउने गर्दछन् ।

पूर्ववैदिक काल आदिशिवसंग सम्बद्ध मानिन्छ र तिनै आदि शिव र वैदिक युगका रुद्र, शैव तथा शाक्ततन्त्रका मूल श्रोत मानिन्छन् (बनर्जी, १९६६ पृ. ६३) । त्यसपछि पनि लगातार पछिल्ला वैदिक साहित्यहरु, धर्मशास्त्र एवं पुराण, महाकाव्य आदिमा पनि तन्त्रको चर्चा भई नै रहेको पाईन्छ । हिन्दु धर्मशास्त्र अनुसार ज्ञानको विस्तारलाई तन्त्र भनिन्छ र यसको शुरुवात शिववाट भएको मानिन्छ (शर्मा, १९९९ पृ. ४६९) ।

वास्तवमा मानवीय जीवनका विभिन्न व्यवहारिक प्रयोगहरुलेयुक्त लौकिक एवं अलौकिक सिद्धि प्राप्त गर्ने उपाययुक्त साधनाशास्त्र नै तन्त्र हो । तन्त्रले जीवन र जगतलाई यथार्थ मान्ने हुनाले तन्त्रवादको मूल स्वभाव सांसारिक कृयाकलापको विस्तार गर्दै सोही कृयाकलापमा भोग र मोक्षको वाटो देख्नु हो भन्ने बुझिन्छ । देवी, भूत, प्रेत, मशान र जादुसँग सम्बन्धित मन्त्रलाई पनि तन्त्र भनिन्छ । मारण, मोहन, उच्चाटन, वशीकरण, कार्यसिद्धि र रक्षाको लागि तन्त्रको प्रयोग गरिन्छ । तन्त्रशास्त्र अनुसार कलियुगमा वैदिक मन्त्र, जप र यज्ञबाट फल प्राप्त नहुने र यस युगमा कार्यसिद्धिका लागि तन्त्र नै सबैभन्दा महत्वपूर्ण मानिने अवधारणा छ ।

तन्त्रपरम्परा

नेपाली समाजमा वैदिक(नैगमिक) मुल्य, मान्यता जति कै तान्त्रिक (आगमिक) मुल्य, मान्यता पनि रहेको छ र यो मान्यता नेपाली समाज जति नै पुरानो हो । यहाँ मनाउने चाडपर्वहरु, विभिन्न जातिका संस्कारहरु, विभिन्न सम्प्रदायका धर्महरु, पुजाआजा सबैमा कुनै न कुनै रुपमा तन्त्रको अस्तित्व रहेको पाईन्छ । सोही परिप्रेक्षमा धनशमशेर जवरा लिखित तन्त्र-शास्त्र नामक ग्रन्थको परिचय दिने क्रममा वालकृष्ण सम भन्नुहुन्छ, “हिजो आजको नेपालमा जुन कला र संस्कृति छन्, दैनिक जीवनमा जुन जात्रा-मात्रा अनि चाडपर्व देखिइन्छन् ती केही हिन्दु पौराणिकतामा आधारित छन् तर मुख्यत ती तान्त्रिक नै हुन्, मन्दिर-मन्दिर, घर-घर, वाटो-वाटोमा हामी हाम्रो तन्त्र पाउँछौं यहाँ इन्द्र, रुद्र वा विष्णु सबै वैदिक रुपमा होईन तान्त्रिक रुपमा छन् र यीनै हाम्रा मौलिक संस्कृति कला र गौरव हुन्” (जवरा, वि.सं. २०१८ पृ. ७) । तन्त्रात्मक क्रियाकलापको पृष्ठभूमिमा परम्परागत जनविश्वास, लोकधारण, अलौकिक सत्ताप्रतिको विश्वास, भौतिक सुखको साथै अभौतिक सुखको कामना जस्ता कुराहरु रहेका हुन्छन् ।

तन्त्रपरम्परालाई मुख्यतः दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ -

१. लिखित तन्त्रपरम्परा २. अलिखित तन्त्रपरम्परा

लिखित तन्त्रपरम्परा

लिपिवद्ध तन्त्रपरम्परा लिखित तन्त्रपरम्परा हो र यसलाई मुख्यतः ७ वर्गमा विभाजित गरिएको छ । ती हुन्-

१) शैवतन्त्र २) शाक्ततन्त्र ३) वैष्णवतन्त्र

४) गाणपत्यतन्त्र ५) सौरतन्त्र ६) बौद्धतन्त्र ७) जैनतन्त्र (लामिछाने, वि.सं. २०७३ पृ. २३) ।

अलिखित तन्त्रपरम्परा

अलिखित तन्त्रपरम्परा लिपिवद्ध छैन यस अन्तर्गत धामी, भाँक्री, रोजा आदिले श्रुति परम्पराका आधारमा जीवित राखेको र आफ्ना जातीय संस्कार, परम्परा, पूजाआजा आदि सम्पन्न गर्दा प्रयोग गर्ने गरेको पाईन्छ ।

यिनिहरु मध्ये शाक्ततन्त्रको यहाँ चर्चा गरिन्छ -

शाक्ततन्त्र

शाक्ततन्त्रान्तर्गत विश्वब्रह्माण्डको परम कारणको रूपमा मातृदेवी अर्थात शक्तिलाई मान्ने र सोही अनुरूप उपासना पद्धतिहरू प्रतिपादन गरिएका तन्त्रहरू पर्दछन् । शिव र शक्तिलाई अभिन्न मान्ने शाक्ततन्त्रमा तात्त्विकदृष्टिले यी दुई बीचमा खासै भिन्नता पाईदैन । फरक भनेको शैवतन्त्रमा शिवलाई सर्वोच्च उपास्यकारुपमा कल्पना गरिएको हुन्छ भने शाक्ततन्त्रमा शक्तिलाई ।

शाक्ततन्त्रान्तर्गत विषेश गरेर दशमहाविद्या लगायतका अरु पनि देवीहरूको साधना गरी जीवनमा आईपर्ने विभिन्न कष्ट र समस्याहरूको निराकरण गरी अभीष्ट पूर्ति गर्ने र आफ्नो रक्षा पनि गर्ने चाहना राखिएको हुन्छ । हिन्दू तान्त्रिक ग्रन्थ अनुसार तन्त्र साधना गर्ने सिद्ध तीन प्रकारका हुन्छन्-उत्तम, मध्यम् र अधम । उत्तम वर्गको सिद्ध मनोवाञ्छित वस्तुको प्राप्त मनमा इच्छा लाग्ने वित्तिकै पूरा गर्न समर्थ हुन्छन् । मध्यम् वर्गका सिद्ध चौतासंग साक्षात्कार भै कुरा गर्ने, अर्काको घरमा वा शरीरमा अदृश्य भै प्रवेश गर्ने ,मान्छेलाई मन्त्रमुग्ध पार्ने, दृष्टिले मात्रै पनि रोगव्याधी निर्मूल पार्ने, सबै शास्त्रमा पारंगत हुन्छन् भने अधम वर्गका सिद्धको भने चमत्कारी क्षमता सीमित हुन्छ र भौतिक स्वभावको हुन्छ जस्तो मानिसहरूलाई आफ्नो कावुमा पार्ने, राज सम्मान हत्याउने, नाम कमाउने ,सम्पत्ति जोड्ने जस्ता कार्यमा सिपालु मानिन्छन् त्यसैले यिनीहरूलाई उत्तम वर्गका सिद्धहरूले सिद्ध पुरुष मान्दैनन् (दीप, वि.सं. २०५२ पृ. ४९) ।

शाक्ततन्त्रमा प्राचीन मूल चौसठ्ठी तन्त्र र उपास्यभेदमूलक तन्त्र प्रमुख छन् (लामिछाने, वि.सं. २०७३ पृ. २६) । यो बाहेक तेश्रो मतमूलक तन्त्र पनि पर्दछ । चौसठ्ठी तन्त्रको सूचीमा नामावली केही फरक-फरक पाईन्छ । शङ्कराचार्यद्वारा रचित सौन्दर्यलहरीमाथि भास्कररायले रचना गरेको सेतुबन्धनामक टीकाअनुसार चौसठ्ठी तन्त्रको नामावली यसप्रकार रहेको छ (कविराज, १९७२ पृ. २४) ।

प्राचीन मूल चौसठ्ठी तन्त्र

१) महामाया २) शम्बर ३) योगिनी ४) जालशम्बर ५) तत्वशम्बर ६) भैरवाष्टक ७) ब्राह्मी ८) माहेश्वरी ९) कौमारी १०) वैष्णवी ११) बाराही १२) माहेन्द्री १३) चामुण्डा १४) शिवदुती १५) ब्रह्मयामल १६) विष्णुयामल १७) रुद्रयामल १८) लक्ष्मीयामल १९) उमायामल २०) स्कन्दयामल २१) गणेशयामल २२) जयद्रथयामल २३) चन्द्रज्ञान २४) वासुकि २५) महासम्मोहन २६) महोच्छुष्म २७) वातुल २८) वातुलोत्तर २९) हृद्भेद ३०) तन्त्रभेद ३१) गुह्यतन्त्र ३२) कामिक ३३) कलावाद ३४) कलासार ३५) कुब्जिकामत ३६) तन्त्रोत्तर ३७) चीनाख्य ३८) त्रैतल ३९) त्रैतलोत्तर ४०) पञ्चामृत ४१) रूपभेद ४२) भूतोड्डामर ४३) कुलसार ४४) कुलोड्डिस ४५) कूलचुडामणी ४६) सर्वज्ञानोत्तर ४७) महाकालीमत ४८) महालक्ष्मीमत ४९) सिद्धयोगेश्वरीमत ५०) कुरुपिकामत ५१) रुपिकामत ५२) सर्ववीरमत ५३) विमलामत ५४) पूर्वाम्नाय ५५) पश्चिमाम्नाय ५६) दक्षिणाम्नाय ५७) उत्तराम्नाय ५८) ऊर्ध्वाम्नाय ५९) वैशेषिकतन्त्र ६०) ज्ञानार्णव ६१) वीरावली ६२) अरुणेश ६३) मोहिनीश ६४) विशुदेश्वर

उपास्यभेदमूलक तन्त्र

उपास्य भेदको दृष्टिले शाक्ततन्त्र दशमहाविद्याका आधारमा दश प्रकारका रहेका छन् । जुन निम्नानुसार छन् (कविराज, १९७२ पृ. २५) :-

१) कालीतन्त्र २) तारातन्त्र ३) षोडशीतन्त्र ४) भुवनेश्वरीतन्त्र ५) भैरवीतन्त्र ६) छिन्नमस्तातन्त्र ७) धूमावतीतन्त्र ८) बगलातन्त्र ९) मातङ्गीतन्त्र १०) कमलातन्त्र

i) कालीतन्त्र

भगवती कालीलाई उपास्य मानेर रचना गरिएका सिद्धान्त तथा प्रयोगग्रन्थहरु कालीतन्त्र अन्तर्गत पर्दछन् । यसअन्तर्गत पर्ने मुख्य तन्त्रहरु यसप्रकार छन् - महाकालसहिता, कालज्ञान, कालोत्तर, कालीयामल, कालीकल्प, कालीकुल, कालीपरा, कालीतत्व, कौलावली, कुलार्णव, कालीकार्चामुकुर, कालीकुलक्रमार्चन, भद्रकालीचिन्तामणि आदि मुख्य रहेका छन् (कविराज, १९७२ पृ. २६-२७) ।

ii) तारातन्त्र

भगवती तारालाई उपास्य मानेर रचना गरिएका सिद्धान्त तथा प्रयोगग्रन्थहरु तारातन्त्र अन्तर्गत पर्दछन् । यसअन्तर्गत पर्ने मुख्य तन्त्रहरु यसप्रकार छन् - तारिणीतन्त्र, तारासूक्त, तारार्णव, नीलतन्त्र, नीलसरस्वतीतन्त्र, तन्त्ररत्न, एकाजटीतन्त्र, तोडलतन्त्र, एकजटाकल्प, तारिणीपारिजात, तारिणीनिर्णय, ताराकल्पलतापद्धति, चीनातारा, महोग्रताराकल्प, महानीलतन्त्र आदि मुख्य रहेका छन् (कविराज, १९७२ पृ. २८) ।

iii) षोडशीतन्त्र

भगवती षोडशीलाई उपास्य मानेर रचना गरिएका सिद्धान्त तथा प्रयोगग्रन्थहरु षोडशीतन्त्र अन्तर्गत पर्दछन् । यसअन्तर्गत पर्ने मुख्य तन्त्रहरु यसप्रकार छन् - श्रीविद्या, तन्त्रराज, मातृकावर्ण, योगिनीहृदय, त्रिपुरार्णव, चन्द्रज्ञान, सौभाग्यकल्पद्रुम, ज्ञानार्णव, सौभाग्यकल्पतालिका, सौभाग्यतन्त्रोत्तर, सौभाग्यरत्नाकर, सौभाग्यभास्कर, सौभाग्यचन्द्रोदय, सुन्दरीमहोदय, लक्ष्मीतन्त्र, श्रीविद्यारत्नसूत्र, चन्द्रपीठ, ललितापोख्यान, कामकलाविलास, आदि मुख्य रहेका छन् (कविराज, १९७२ पृ. २९-३७) ।

iv) भुवनेश्वरीतन्त्र

भगवती भुवनेश्वरीलाई उपास्य मानेर रचना गरिएका सिद्धान्त तथा प्रयोगग्रन्थहरु भुवनेश्वरीतन्त्र अन्तर्गत पर्दछन् । यसअन्तर्गत पर्ने मुख्य तन्त्रहरु यसप्रकार छन् - भुवनेश्वरीरहस्य, भुवनेश्वरीतन्त्र, भुवनेश्वरी पारिजात आदि मुख्य रहेका छन् ।

v) भैरवीतन्त्र

देवी भैरवीलाई उपास्य मानेर रचना गरिएका सिद्धान्त तथा प्रयोगग्रन्थहरु भैरवीतन्त्र अन्तर्गत पर्दछन् । यसअन्तर्गत पर्ने मुख्य तन्त्रहरु यसप्रकार छन् - भैरवीतन्त्र, भैरवीरहस्य, भैरवीयामल, भैरवीसपर्याविधि आदि मुख्य रहेका छन् ।

vi) छिन्नमस्तातन्त्र

देवी छिन्नमस्तालाई उपास्य मानेर रचना गरिएका सिद्धान्त तथा प्रयोगग्रन्थहरू छिन्नमस्तातन्त्र अन्तर्गत पर्दछन् । यसअन्तर्गत पर्ने मुख्य तन्त्रहरू यसप्रकार छन् -शक्तिसंगमतन्त्र (छिन्नमस्ता खण्ड) र छिन्नमस्तातन्त्र मुख्य रहेका छन् ।

vii) धूमावतीतन्त्र

देवी धूमावतीलाई उपास्य मानेर रचना गरिएका सिद्धान्त तथा प्रयोगग्रन्थहरू धूमावतीतन्त्र अन्तर्गत पर्दछन् । यसअन्तर्गत पर्ने तन्त्रमा धूमावतीतन्त्र मुख्य रहेको छ । शत्रुलाई मारण, मोहन र उच्चाटन गर्नकालागि धूमावतीतन्त्रको उपयोग गरिन्छ (कविराज, १९७२ पृ. ३८) ।

viii) बगलातन्त्र

देवी बगलालाई उपास्य मानेर रचना गरिएका सिद्धान्त तथा प्रयोगग्रन्थहरू बगलातन्त्र अन्तर्गत पर्दछन् । यी देवीको पूजा एवं प्रयोग सम्बन्धि मुख्य तन्त्र शाडखायनतन्त्र हो जुन षड्विद्यागम नामले प्रसिद्ध छ । बगलाकै विषयमा अर्को प्रसिद्ध तन्त्र बगलाक्रमकल्पवल्ली रहेको छ (कविराज, १९७२ पृ. ३८) ।

ix) मातङ्गीतन्त्र

देवी मातङ्गीलाई उपास्य मानेर रचना गरिएका सिद्धान्त तथा प्रयोगग्रन्थहरू मातङ्गीतन्त्र अन्तर्गत पर्दछन् । मतङ्ग नामक ऋषिले उपासना गरेको हुनाले यीनलाई मातङ्गी भनिएको हो । यसअन्तर्गत पर्ने तन्त्रहरूमा मातङ्गीक्रम, मातङ्गीपद्धति, सुमुखीपूजापद्धति आदि मुख्य रहेका छन् ।

x) कमलातन्त्र

कमला महाविद्यासँग सम्बद्ध तन्त्रग्रन्थहरूमा कमलात्मिकातन्त्र, लक्ष्मीतन्त्र आदि मुख्य रहेका छन् ।

आचारका दृष्टिले शाक्ततन्त्रलाई तीन वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ

१.कौलतन्त्र २.मिश्रतन्त्र ३.समयतन्त्र

कौलतन्त्र

शाक्तहरूको वाम सम्प्रदायको एउटा शाखा कौलाचार हो । त्रिविध भाव दिव्य, घोर, पशु मध्ये दिव्यभावमा लीन सर्वत्र समान रूपले देख्ने व्यक्ति कौल हुन्छ र कौलहरूको वारेमा यस्तो कथन भएको कुरा हरेराम जोशी बताउनु हुन्छ -“भिन्न शाक्त, बाहिर शैव, सभामा वैष्णव, यसरी नानारूप धारण गरी कौलहरू पृथ्वीमा विचरण गर्दछन्” (जोशी, वि.सं. २०७० पृ. २२३) । अर्थात् कौलहरूलाई कुनै नियम र परिधिले बाँध्न सक्तैन, उ स्वतन्त्र छ उ कहिले शिष्ट र कहिले भ्रष्ट पनि हुन्छ । हिलो र चन्दन, छोरा र शत्रु, घर र श्मशानमा उसलाई भेद छैन । कौलसाधनालाई अध्यात्मसाधनाको क्षेत्रमा सबैभन्दा श्रेष्ठ मान्ने र ज्यादै निकृष्ट र जघन्य पनि मान्ने दुवै धारणाहरू विद्यमान छन् । मूलका रुपात्मक मात्र रहेका पञ्चकार मद्य, मांस, मत्स्य, मुद्रा, मैथुन

लाई पछि गएर कौलहरुले भौतिक रुपमा नै प्रयोग गर्नथाले (जोशी, वि.सं. २०७० पृ. २२३) । कौलाचार सजिलै प्राप्त गर्न सकिदैन, पूर्वजन्म देखि नै साधना गरेको साधकले मात्र यो अवस्था प्राप्त गर्दछ भन्ने मान्यता छ । कौलाचारसंग सम्बद्ध प्रमुख तन्त्रग्रन्थहरु यसप्रकार छन् - कुलार्णव, कुलचुणामणी, भावचुणामणी, कुलतन्त्र, उत्तरतन्त्र, तन्त्रचुणामणी, कुलयामल, कुलमत, कौलतन्त्र, कुलावातार, कौलमार्ग, कौलरहस्य, कौलोपनिषद, कुलशासन, वामकेश्वरतन्त्र, परशुरामकल्पसूत्र, शाम्भवितन्त्र आदि मुख्य रहेका छन् (कविराज, सन् .१९७७ पृ. ४५-४६) ।

मिश्रतन्त्र

कौलाचार र समयाचारको मिश्रित स्वरुपमा मिश्राचारको प्रादुर्भाव भयो । कौलाचार वाममार्ग हो भने समयाचार वैदिकमार्ग वा दक्षिणमार्ग हो । यी दुवै आचारको मिश्रित आचार नै मिश्राचार हो । यो आचारसंग सम्बन्धित तन्त्रहरु यसप्रकार छन् - कुलार्णव, चन्द्रकला, कलानिधि, कुलेश्वरी, ज्योत्स्नावती, भुवनेश्वरी, वार्हस्पत्य र दुर्वासामत ।

समयतन्त्र

समयचारमा शक्तिको पूजा वेदानुकूल गरिन्छ । समयाचारसंग सम्बद्ध तन्त्रहरु समयतन्त्र अन्तर्गत पर्दछन् र यिनीहरु पाँचको समुहमा रहेका छन् जसलाई **शुभागमपञ्चक** भनिन्छ । यिनका नामहरु यसप्रकार रहेका छन् - क).वसिष्ठसंहिता, ख).सनकसंहिता, ग).शुकसंहिता, घ).सनन्दनसंहिता ड). सनत्कुमारसंहिता

वास्तवमा शाक्ततन्त्र अन्तर्गत पर्ने तन्त्रहरुको संख्या अनगिन्ति रहेको छ । मध्यकाल र आधुनिक कालमा लेखिएका शाक्ततन्त्रहरुको सूची हेर्ने हो भने यसको संख्या हजारौं पुग्न सक्तछ । शाक्ततन्त्रसाहित्यको विशालता र लोकप्रीयताको कारणले जनमानसमा तन्त्र भन्नाले शाक्ततन्त्र नै बुझ्ने गरेको देखिन्छ ।

दशमहाविद्या / शिवका दशअवतारका शक्तिहरु

दशमहाविद्या ज्ञानका प्रतिक हुन् र यिनीहरु प्रत्येकको आफ्नो अलग -अलग स्वरुप र कार्य हुन्छ । यिनीहरुलाई शिवका दशअवतारका शक्तिहरुको रुपमा पनि लिईन्छ, जसको चर्चा तल गरिएको छ । यिनको उत्पत्तिको सम्बन्धमा दक्षप्रजापतिले छोरी सतीदेवी (सत्यदेवी) लाई आफुले गरेको यज्ञ अनुष्ठानमा नबोलाएपछि सतीदेवी शिवजीले रोक्दा -रोक्दै पिता दक्षको यज्ञस्थलमा पुगिन्, त्यतिवेला पिता दक्षले सारै नमीठा शब्दले शिवको निन्दा गरे । उक्त निन्दा सहन नसकि त्यस अवसरमा सतीले बोलेका शब्दहरुका प्रतीक दशमहाविद्या उत्पत्ति भएको मानिन्छ, र पछि तिनै दशमहाविद्यासमेतका शक्तिले दक्षको यज्ञ नष्ट गरेको मान्यता छ । महाभागवतमा दिईएको आख्यान अनुसार चाहिँ शिवले सतीलाई दक्षको यज्ञवाट जान रोकेका थिए , तर सती आफ्नो निश्चयमा अटल रहेर 'म प्रजापतिको यज्ञमा सम्मिलित भएर या त आफ्ना प्राणेश्वर पतिका लागि यज्ञ भाग प्राप्त गर्ने छु या यज्ञलाई नै विनष्ट पार्ने छु' भन्दै गर्दा सतीका आँखा राता राता भए र तिनले शिवलाई उग्र दृष्टिले हेर्न लागे । उनको शरीर क्रोधाग्निले कालो निलो, महाभयानक र उग्र देखिन लाग्यो । त्यो समय महामायाको विग्रह प्रचण्ड तेजले तमतमा रहेको थियो । देवीको यो स्वरुप शिवको लागि पनि भयप्रद र प्रचण्ड

थियो । देवीको यो विकराल महाभयानक रूप देखेर शिव भागे । भाग्न लागेका शिवलाई दशै दिशाहरूमा रोक्नको लागि सतीदेवीले आफ्ना अङ्गभूता देवीहरूलाई प्रकट गरिन् । देवीका यी स्वरुपा शक्तिहरू नै दशमहाविद्याहरू हुन् (जोशी, वि.सं. २०७० पृ. ३८८) । यसरी दशमहाविद्याहरू सतीदेवीबाट उत्पत्ति भएका तान्त्रिक देवीहरू मानिन्छन् । यिनीहरूको नाम क्रमशः १) काली २) तारा ३) षोडशी/त्रिपुरसुन्दरी ४) भुवनेश्वरी ५) भैरवी ६) छिन्नमस्ता ७) धूमावती ८) बगला ९) मातङ्गी १०) कमला हुन् । शाक्ततन्त्र ग्रन्थहरूमा यी सबै देवीहरूको प्रतिमा लक्षण वताईएको छ जुन निम्नानुसार छन् (जोशी, वि.सं. २०७० पृ. ३८८- ३९१):-

१) **काली**- शवारुढ, महाभयानक शरीर भएकी, दश बाहुकी र बाहुमा खड्ग, चक्र, गदा, धनुष, वाण, शूल, भुशुण्डि, मस्तक, शंख, धारण गरेकी दश मुख र दश पाउकी हुनु पर्दछ । यिनको शिव स्वरुप पुरुष देवता महाकाल हुन् ।

२) **तारा**-सेतो कमल माथि विराजमान,कटि प्रदेशमा द्विपी (चितुवा)को चर्म धारण गरेकी, शवारुढ,सर्पका गहनाहरू लगाएकी, बाहुहरूमा कर्त्री, खड्ग,कपाल र निलोत्पलपुष्प धारण गरेकी, जटाजुट नागहरूद्वारा बद्ध हुन्छन् । यिनको शिव स्वरुप पुरुष देवता तार हुन् ।

३) **षोडशी/त्रिपुरसुन्दरी/सुन्दरी/राजराजेश्वरी** - सुन्दरीस्वरुपकी, चारबाहु, त्रिनेत्रकी ,शान्त मुद्रामा लेटिरहेका शदाशिव माथि रहेको कमलको आसनमाथि विराजमान रहेकी षोडशी देवीले बाहुहरूमा पाश, अंकुश, धनुष, र वाण लिएका हुन्छन् । यिनको शिव स्वरुप पुरुष देवता षोडश हुन् ।

४) **भुवनेश्वरी** - उदाउन लागेको सूर्य जस्तो रक्तवर्णकी, त्रिनेत्रधारी, चन्द्रकलायुक्त मुकुट लगाएकी, बाहुहरू अभय र वरद मुद्रामा बाँकी दुईले अङ्गुश र पाश धारण गरेका हुन्छन् । यिनको शिव स्वरुप पुरुष देवता भुवनेश्वर हुन् ।

५) **भैरवी** - उदाउन लागेको हजारौँ सूर्यको समान कान्तियुक्त, त्रिनेत्रा, हिमांशु मुकुट धारण गरेकी, मुण्डमाला लाएकी ,चार बाहुहरूमध्ये दुईबाहु अभय र वरद मुद्रामा र दुईबाहुले जपवटी र विद्या ग्रहण गरेका हुन्छन् । यिनको शिव स्वरुप पुरुष देवता भैरव हुन् ।

६) **छिन्नमस्ता**- शीर छिन्न (छिन्निएकी) भएकी, मुण्डमाला लाएकी, कमल माथि,कामदेव र रतीको शरीरमाथि उभिएकी, नाभीमा योनीचक्र भएकी, दायाँ र बायाँ तमो र रजगुणका दुई देवीहरू सहचरीको रूपमा रहेका ,यी सहचरीको क्षुधा मेट्न कर्त्रिले स्वयं आफ्नै शीर काटेर तिनीहरूलाई रक्तपान गराई रहेकी र दिशाहरू नै यिनका वश्र रहेका हुन्छन् । यिनको शिव स्वरुप पुरुष देवता छिन्नमस्त हुन् ।

७) **धूमावती** - विधवा रूपमा रहने, काकध्वज रथमा आरुढ, दुष्टा, कुटिल नेत्रलेयुक्त, खुला केशकी, कुटिल स्वभावा, भ्रोलिएको स्तन भएकी, आकर्षण विहीन, कम्पितहस्ता लामो नासिकायुक्त हुन्छन् । यिनको शिव स्वरुप पुरुष देवता धूमावान् हुन् ।

८) **बगला/ बगलामुखी** - रत्नमय सिंहासनमा बसेकी, पीतवर्णकी, पीतवर्ण कै वशत्र, आभुषण र माला धारण गरेकी, एकवाहुमा शत्रुको जीहवा र दोश्रोमा गदा लिएकी हुन्छिन् । यिनलाई चार वाहुकी र वाहुहरुमध्ये दुईवाहुले अक्षमाला र पुस्तक धारण गरेका र बाँकी दुईवाहुले अभय र वरदमुद्रा प्रदर्शन गरेका हुन्छन् । यिनको शिव स्वरूप पुरुष देवता बगलामुख हुन् ।

९) **मातङ्गी** - रत्नमय सिंहासनमा बसेकी, एकपाउ कमलमाथि राखेर वीणा बजाइरहेकी, सँगै रहेको सुँगाको बोली सुनिरहेकी, चारवाहुहरुमा पाश, खड्ग, खेटक, अंकुश धारण गरेकी हुन्छिन् । यिनको शिव स्वरूप पुरुष देवता मातङ्ग हुन् ।

१०) **कमला** - सुवर्ण तुल्य कान्तीमती, चार हात्तीका सुँडले सुवर्ण कलशद्वारा अभिषेक लिईरहेकी, चार वाहुकी र वाहुहरुमध्ये दुईवाहुले कमल समातेकी बाँकी दुईवाहुले अभय र वरदमुद्रा प्रदर्शन गरेकी हुन्छिन् । यिनको शिव स्वरूप पुरुष देवता कमल हुन् ।

शिवले सतीसित दशमहाविद्याहरुको परिचय सोधेको र सतीले तिनीहरुको परिचय गराएको प्रसङ्ग महाभागवतमा उल्लेख छ (जोशी, वि.सं. २०७० पृ. ३८८) ।

काठमाण्डौ उपत्यकामा दशमहाविद्याहरु पाटन क्षेत्रमा विशेष पुजिने परंपरा अझै सम्म रहेको छ । यहाँ टोल टोलमा यी देवीहरुको पीठ देख्न सकिन्छ भने, पाटन कुम्भेश्वर मन्दिर प्राङ्गणमा रहेको बगलामुखीको प्रशिद्धी विगत तीन दशक देखि बढ्दै गएको छ । यसरी नै भक्तपुर चाँगुनारायण मन्दिर प्राङ्गणमा रहेको छिन्नमस्ता देवीको पनि निकै प्रशिद्धी रहेको छ ।

निष्कर्ष

शाक्त परम्परा तन्त्र परम्पराको उपज हो र तन्त्र परम्परामा प्रचलित धार्मिक आस्था र मान्यताहरु लौकिक जनजीवनसँग सम्बद्ध भएर लोकरुची र लोकको अभीष्ट पूर्ति गर्ने उपाययुक्त साधनका रूपमा रहेका पाईन्छन् । यसरी तन्त्र मानिसका जीवनका व्यवहारिक प्रयोगहरुले भरिएको लौकिक तथा अलौकिक सिद्धि प्राप्त गर्ने उपायका रूपमा रहेको एउटा साधनाशास्त्र हो । त्यसैले लोकव्यवहारमा प्रचलित आस्था र जनविश्वास पनि तन्त्रवाद कै एक अङ्ग हुन् । तान्त्रिक वाङ्मय वैदिक वाङ्मय जतिकै विशाल र प्राचीन रहेको छ । वैदिक वाङ्मय देखि लौकिक साहित्यसम्ममा तन्त्र र तन्त्रवादका धारणा भेटिन्छन् । यसबाट तान्त्रिक परम्परा वैदिक परम्परा सँगै समानान्तररूपमा विकसित भएको र समयको लामो कालखण्डमा दुवै परम्परा एकअर्कामा समन्वितरूपले र स्वतन्त्ररूपले प्रभावित भएको पाईन्छ । यो विशाल तान्त्रिक वाङ्मय भित्र शाक्ततन्त्र एउटा शाखा हो र यो शाखा भित्र देवीका हजारौं स्वरूपहरु समेटिएका छन् । ती विविध स्वरूपहरु मध्ये तान्त्रिक देवीहरु दशमहाविद्या विशिष्ट मानिन्छन् र यिनीहरु सम्बन्धी हजारौं तान्त्रिकग्रन्थहरु रचिएका छन् । मध्यकालको प्रारम्भ देखि तन्त्रवादले नेपालको धर्ममा ठूलो प्रभाव जमाउँदै आयो जसको परिणाम मातृदेवीको पूजाले जिउँदो कुमारीको रूप सम्म लिन पुग्यो र ती कुमारीको आजसम्म भक्तिपूर्वक पूजा हुन्छ । सर्वसाधारण नेपालीको दृष्टिमा कुमारी, गौरी, पार्वती, उमा, दुर्गा, काली, भगवती सबै स्वरूप एकै मातृदेवीका विभिन्न रूप हुन् र यहाँ दुर्गा, कुमारी, भगवती,

हारती, अजिमा जोसुकै जुनसुकै देवकुलका भएपनि तिनको पूजा उही भक्तिभाव र उमङ्गका साथ गरिन्छ । यहाँका धेरै चाडपर्व र पूजा-आरधना देवीहरूसंग सम्बन्धित रहेको छ वास्तवमा सिङ्गो नेपाललाई नै एउटा शक्ति पीठको रूपमा लिनसकिन्छ (रेग्मी, वि.सं. २०३० पृ. १९५) । भगवती देवी सर्वव्यापक एकात्मक शक्ति भएपनि उहाँका विभिन्न स्वरूपहरु उपासनाका लागि प्रयुक्त हुन्छन् । ती मध्ये पनि दशमहाविद्याका स्वरूपका तान्त्रिक देवीहरु अत्यन्तै पवित्र मानिन्छन् ।

सन्दर्भ ग्रन्थहरु

- उपाध्याय भट्ट, विद्यानाथ. (वि.सं. २०७४). *नेपालमा शाक्त धर्म, दर्शनको परम्परा, शाक्त-उपासना-पत्र*. पशुपति क्षेत्र विकास कोषमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधपत्र ।
- कविराज, गोपीनाथ. (१९७२). *तान्त्रिक साहित्य*. लखनउ : हिन्दी समिति ।
- कविराज, गोपीनाथ. (१९७७). *तन्त्र और आगमशास्त्रोंका दिग्दर्शन*. पटना: विहार राष्ट्रभाषा परिषद खनाल, मोहनप्रसाद. (वि.सं. २०५२). *नेपाली कला*. ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- ज व रा, धन शमशेर. (वि.सं. २०१८). *तन्त्र-शास्त्र*. काठमाण्डु : नेपाल एकेडेमी ।
- ज व रा, धन शमशेर. (वि.सं. २०३०). *मातृकाक्षर-रहस्यम्*. काठमाण्डौ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- जोशी, हरिराम . (वि.सं. २०७०). *प्रदीप अभिनव संस्कृति विश्वकोष*. भक्तपुर : वर्कर्स पब्लिकेसन्स ।
- दीप, ध्रुवकृष्ण. (वि.सं. २०५२). *हाम्रो संस्कृति हाम्रो ढुकुटी*. ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- पाण्डेय, राजवली . (१९८८). *हिन्दु धर्म कोश*. लखनउ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान ।
- प्रपन्नाचार्य, स्वामी. (वि.सं. २०७५). *वेदमा के छ ?*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- प्रिस्टन, जेम्स. जे. (१९८०). *कल्ट अफ द गडेसेस*. न्यु डिल्ली : विकास पब्लिसिड हाउस ।
- बनर्जी, जे. (१९६६). *पौराणिक एण्ड तान्त्रिक रिलिजन*. कलकत्ता : युनिभर्सिटी अफ कलकत्ता ।
- रेग्मी ,जगदीश चन्द्र .(वि. सं. २०३०). *नेपालको धार्मिक इतिहास*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- रेग्मी ,जगदीश चन्द्र .(वि. सं. २०५३). *पशुपति-गुह्यश्वरी माहात्म्य*. काठमाडौं : नइ प्रकाशन ।
- रेग्मी, डि. आर. (१९६६). *मिडिएवल नेपाल भोलम २*. कलकत्ता: एफ.के.एल. मुखोपाध्याय ।
- लामिछाने, माधव प्रसाद. (वि.सं. २०७३). *नेपाली समाजमा तन्त्रपरम्परा*. काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- वसिष्ठ, गौरिशंकर (टिकाकार). (वि.सं. २०५७). *श्री दुर्गाशप्तशती (चण्डी)*. वाराणसी: श्री दुर्गा साहित्य भण्डार ।
- वाडदेल, लैनसिंह. (१९९५). *ईन्भेन्टरी अफ स्टोन स्क्लप्चर अफ द काठमाण्डू भ्याली*. काठमाण्डौं : रोएल नेपाल एकेडेमी ।

- वाङ्देले, लैनसिंह. (वि.सं.२०३९). *प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा - प्रतिष्ठान ।
- वाङ्देले, लैनसिंह. (१९८२). *द अर्ली स्कलपचर अफ नेपाल*. न्यूडिल्ली : विकाश पब्लिसिड हाउस प्राइवेट लिमिटेड ।
- वज्राचार्य, धनवज्र. (वि.सं.२०५३). *लिच्छवि कालका अभिलेख*. काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- वज्राचार्य, धनवज्र. (वि.सं.२०६८). *पूर्वमध्यकालका अभिलेख*. काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- शर्मा, लीलाधर.(१९९९). *भारतीय संस्कृति कोश*. नयाँदिल्ली : राजपाल एण्ड सन्स ।
- स्लसर, एस.मेरी. (१९९८). *नेपाल मण्डल, अ कल्चरल स्टडी अफ द काठमाण्डु भ्याली, भोलम दुई*. काठमाण्डु : मण्डला बुक प्वाइन्ट ।
- स्लसर, एस.मेरी. (१९८२). *नेपाल मण्डल, अ कल्चरल स्टडी अफ द काठमाण्डु भ्याली, भोलम एक*. न्यू जर्सी : प्रिन्स्टन युनिभर्सिटी ।